Павленко Л.В.

ПОЕТЕСА АФІНАЇДА І ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ

На початку розвитку будь-якої зі світових літератур засвідчено першочергове виникнення творів героїчного епосу як жанрового різновиду, що синтезує давніші жанри фольклорної лірики і деколи виявляє в собі зародки драматичних жанрових форм; винятком може вважатись хіба що література римська, яка з огляду на притаманні лише їй особливості виникнення і подальшого розвитку творчо запозичувала і переробляла давньогрецькі зрозки. Але і в цьому випадку не слід забувати про перший латиномовний епічний твір – поему "Одіссея", автором якої був перший римський поет, грек за походженням, Лівій Андронік (середина III ст.. до Р.Х.); відомо, зрештою, що був він у Римі спочатку військовополоненим, а потім – мандрівним актором, який створив кілька трагедій на матеріалі грецького героїчного епосу і сам брав участь в їх сценічній реалізації. Пізніше він, можливо, став домашнім вчителем грецької мови в якійсь заможній римській родині і використовував свій переклад гомерівського твору як підручник, бо саме на основі поеми "Одіссея" греки здавна вивчали рідну мову під керівництвом приватних вчителів-граматиків [3, с. 139 – 147].

Дещо іншою була ситуація з формуванням візантійської літератури, яка, коли ми говоримо про жанри світської поезії чи прози, на ранніх стадіях свого розвитку – в III–IV століттях н.е. – була двомовною і з однаковою повагою ставилася до своїх попередниць – літератур давньогрецької та римської. Щоправда на той час поряд зі світською літературою виникає література християнська, що широко використовує зі власне метою біблійний спадок і твори християнських аскетів чи релігійних філософів, але навіть в промовах, коментарях до біблійних текстів чи в приватних листах отців Церкви, її Святителів – Василя Великого, Григорія Богослова чи Іоанна Золотоустого – цілком природньо поряд з суто філософськими положеннями з творів Платона репрезентуються цитати з поем Гомера чи Гесіода [6, ч.I, с.36, 37,42]. З огляду на такий незаперечний факт дещо дивними виглядають спроби деяких поетів, які творили в тих-таки III-IV століттях н.е., "доповнити" гомерівські поеми власним описом подій Троянської війни, що передували тим, які були викладені в "Іліаді", чи "продовжували" цю поему (ми маємо на увазі поеми Квінта Смірнського, Трифіодора або Коллуфа [6, ч.I, с.55]. Більш логічною на цьому тлі виглядає спроба поета V століттях н.е. Нонна з єгипетського міста Панополіс [13, с.156] створити величезну поему про Діоніса, в якій попри сутоміфологічну основу вже можна віднайти деякі християнські мотиви (сотворіння світу, смерть і воскресіння божества тощо). Завважимо і на інший твір Нонна Панополітанського – його поетичну переробку найбільш філософського за своїм характером "Євангелія від Іоанна", яку можна вважати за вдалу і чи не першу в світовій літературі спробу створення біблійного епосу. Сучасницею Нонна була і маловідома пересічному читачеві наших часів Афінаїда, яка попри надзвичайну літературну ерудицію і "начитаність" в творах давньогрецьких поетів залишила для нас взірець епічного твору, заснованого на житті одного з персонажів агіографії чи житійної літератури [13, с.509].

Афінаїда – справжнє ім'я Євдокії, дружини візантійського імператора Феодосія II Великого (408–450 р.р.), про життя і творчість якої ми маємо свідчення багатьох візантійських істориків та філологів – від її сучасника Сократа Схоластика (380–439 р.р.) до патріарха Фотія (IX століття н.е.). Вона була дочкою уславленого софіста Леонтія, який викладав в Афінах філософію та риторику; вірогідно, що дівчина навчалася у батька і була вельми обізнаною з творами не лише грецьких, але й латинських авторів (завважимо, що латина була тоді офіціальною мовою в Візантійській імперії, а грецька мова – мовою народу). Після смерті батька її брати з невідомих причин вигнали дівчину з дому і вона змушена була переселитися до Константинополя, де знайшла притулок у своєї тітки, яка була доброю приятелькою Пульхерії, старшої сестри і співправительниці молодого імператора Феодосія [6, ч.I, с.60; 10, с. 232]. Мабуть, саме тоді Афінаїда і познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком і, прийнявши святе хрещення і ім'я Євдокія, стала в 421 р. імператрицею. Прийняття Афінаїдою християнства було не тільки даниною політичним обставинам того часу – юна імператриця вдалася до сер'йозного вивчення церковної догматики, сприяла діяльності церков та монастирів [1, с. 136], а в 430 році здійснила подорож до Єрусалима для поклоніння гробу Господню. Цілком вірогідно, що саме вона ініціювала заснування в 425 р. першого константинопольського університету, т.зв. "Аудиторіуму", який став притулком для язичницької професури з різних міст східної частини Римської імперії і де викладали грецьку і латинську граматики, читали стародавніх авторів, вивчали риторику, філософію та право [11, с. 29]. Так, наприклад, А.Кемерон вважає навіть, що Афінаїда очолювала при дворі і в цьому навчальному закладі саме "язичницьку партію", що і стало поштовхом для подальших подій в особистому житті поетеси [11, с.270]. Однак, прямих свідчень для таких стверджень немає, навпаки – в творчості Афінаїди цього періоду можна виявити безсумнівну зацікавленість християнською літературою, поєднану з набутою ще в Афінах "язичницькою" освіченністю, яка спонукала поетесу до переробки окремих переказів Старого і Нового Заповітів поетичною грецькою мовою класичної старожитності. Важко визначитись категорично щодо новаторства поетеси в цьому відношенні, бо єдина паралель, яка може бути залучена до розгляду – це вже згадана віршована переробка поетом Нонном з Панополісу "Євангелія від Іоанна" датована тим же п'ятим століттям, а точніших хронологічних данних про життя Нонна ми не маємо. Але на відміну від цього поета Афінаїда набагато ширше використовує в своїх переробках мовні особливоті давньогрецького епосу, художні засоби і образну систему гомерівських поем; про основні засади своєї методики запозичення античної спадщини поетеса сама розповідала в віршованому творі, значний (близько 40 рядків) уривок з якого цитує хроніст XII століття Іоанн Зонара [2, с. 38–41]. При цьому Афінаїда вдається і до запози-

чення майже незмінених окремих гомерівських віршованих рядків, започатковуючи в візантійській літературі пізньоантичну форму так званого "центону", найвизначнішою пам'яткою використання якого в християнській літературі є довго приписувана Іоаннові Златоустому, але, за деякими суттєвими ознаками, створена в XII столітті драма для читання "Христос Страстотерпець", складена майстерно підібраними окремими віршами з творів давньогрецьких трагіків. В збереженому невеличкому (також 40 рядків) уривку з твору Афінаїди "Про Благовіщення" [12, с.468] неважко віднайти дев'ять прямих запозичень з гомерівської "Іліади" і сім – з "Одіссеї".

Подружнє життя Афінаїди не склалося, хоча одна з її дочок стала згодом дружиною імператора Валентініана III: внаслідок якихось двірських інтриг на імператрицю-поетесу було зведено наклеп (її звинуватили в закоханості до одного з друзів Феодосія, якогось Пауліна). В пізнішій літературі з цього проводу склався романтичний переказ: Феодосій нібито отримав в дарунок якесь чудесне яблуко і подарував його дружині, а вона надіслала його тяжко хворому Паулінові, який в свою чергу подарував його ... імператору; ревнивий Феодосій наказав стратити Пауліна, а дружину відправив у вигнання.

Достеменно відомо, що Афінаїда-Євдокія останні роки свого життя провела як приватна особа (навіть без почесної охорони!) у вигнанні, місцем якого було обрано Єрусалим, який тоді мав латинську назву Елія Капітоліна. Вірогідно, що вільний час Афінаїда посвячувала вивченню релігійно-філософської літератури і відомо, що вона брала участь у відкритих релігійно-догматичних диспутах, відстоюючи погляди монофізитів, чиє вчення пізніше було визнане Церквою як єретичне. Там вона і померла в 460 р., на десять років переживши свого чоловіка, імператора Феодосія II.

В новітні часи Ж.-П.Мінь вперше зібрав всі відомі на той час тексти Афінаїди-Євдокії і свідчення про поетесу і опублікував їх в 85-му томі грецької серії свого видання творів "отців Церки". Літературна спадщина Афінаїди, як бачимо, була досить значною: крім вже згаданих поетичних переробок біблійних текстів (зокрема – старозаповітних книг пророків Захарії та Даниїла), вона створила віршований панегірик Феодосію з приводу його перемоги в війні з персами (завважимо принагідно, що Феодосій ніколи не очолював військо імперії як полководець), а також "похвальне слово" місту Антиохії. Головним же її твором може вважатись велика, написана грецькою мовою гекзаметрична поема про життя і мученицьку смерть християнського богослова і єпископа карфагенського Кіпріана, який загинув в 258 р. в пору правління імператора Валеріана [4, с. 71–90].

Поема ця побудована як парне житіє двох великомучеників – з реальними чи уявними фактами діяльності і смерті Кіпріана поетеса поєднує життя і смерть великомучениці Юстіни, як його подруги, хоча насправді вона загинула в 303 р., за часів правління імператора Діоклетіана. Сюжетною основою для цього твору Афінаїди стали дві пам'ятки раньохристиянської літератури – невеличкий грецький текст невідомого автора "Житіє Кіпріана" і його більш розширена анонімна латинська переробка "Confessio Cypriani". Обидва джерела Афінаїда не тільки майстерно використала і поєднала, але й значно доповнила їх сюжетну будову. До того ж вона в особі головного персонажа поеми зливає два образи – християнського письменника-догматика Кіпріана і відомого та уславленого на Сході під тим же ймення мага-злочинця, про якого було створено безліч народних переказів, як про своєрідного раньовізантійського "доктора Фауста": він укладає договір з Сатаною, щоб завоювати прихильність коханої дівчини-християнки Юстіни, але пекельних сил для цього явно недостатньо, отож Кіпріан кінець кінцем відрікається від Сатани, приносить публічне покаяння і приймає смерть як син Церкви. Про гріхопадіння та злочини Кіпріна йдеться в I книзі поеми, III книга майже цілком присвячена опису спільної мученицької смерті Кіпріана і Юстіни, отже найважлвішою частиною поеми можна вважати II книгу, яка містить сповідь Кіпріана, виголошену в хвилину каяття і звернення до християнськох віри (тут і далі наведено кілька спроб нашого переклад грецького оригіналу):

Ви ж, хто віру глибоку у подвиг Христа незабутній у серці
Носить, тепер на сльози гіркі, що пролив я, погляньте,
Щоб зрозуміли ви біль мого серця й страждання.
На співчуття сподіваючись ваше, скажу я чистісіньку правду.
Ви ж, кого звеселяють мерзенні язичницькі ідоли, слово
Нині сприймайте моє, бо я викриє суть їх брехливу [2, I, p.1– 6].

Далі Кіпріан оповідає, як ще в дитинстві батьки віддали його до храму Аполлона в Афінах, як потім став він служителем малоазійського божества Мітри, а пізніше перебував у Єгипті, де пізнав сутність тамтешніх божеств (демонів), які уособлюють людські пороки та вади, і де він здобув покровительство головного демона (імовірно – самого Сатани, хоча в поемі це ім'я не згадується). Це дозволило йому пізнати те, що було недосяжним для інших людей [2, II, p. 207 наст.]:

Сутність речей я пізнав, різновидних металів природу,
Числа, малюнки та знаки, що космос увесь зображають,
Давні перекази вивчив, а потім, у межах Фрігійських,
Став я пророком, навчившись в розтиненій жертві
Органів сутність тлумачити, образ прийдешнього знати.

Скіфи навчили мене щебет птахів розуміти, і сліди пізнавати
Звіра, що, криючись, втік. Я вже міг розуміти мову прикмет,
Щоб їх знаки читати й віщати про те, що відбутися має...
Загадки я відкривав, які криються в числах і в слові,
Плоті страждання пізнав і найперші природи засади,

Бачив, як пристрасть людей наближає небажану смерть їх.

Зустріч з юною християнкою Юстиною примусила Кіпріана "критично оцінити" власне життя, позбавитися залежності від Сатани, який намагався спокусити дівчину, і шукати шлях до істинного бога [2, II, p. 275 наст.]:

Чому ж тепер я, душею страждаючи, страх відчуваю
Перед владикою неба, хоч змія кривавого чари
Вже переміг і звабливі його обіцянки відкинув?
Чому про морок й безодню я думаю? Юну Юстину,
Розквіт краси її я вже побачив і знаю напевно,
Що перед святістю чистої діви всі демони геть повтікали,
Визнали сили лихі своє власне безсилля. І сам я те бачив,
Як, до неї наблизившись, змій найлукавіший, сповнений яду
Дихав нагальною смертю, подобу прийнявши комахи.
Про перемогу дівочу дізнавсь я і знаю – цей демон,
Що обіцяє багато лихого, зробити нічого не може:
Святістю змія попрала вона і ногами топтала.
Слухайте, люди! Хазяїн над сотнями духів
Спальні дівочої двері ніяк не спромігся відкрити...

Джерела, композиційні та стилістичні особливості цього твору Афінаїди дають можливість оцінювати поему "Про Святого Кіпріана" як новаторський і самостійний поетичний витвір, що заслуговує на переклад і спеціальне вивчення, тим більше що вона пізніше була опрацьована візантійським агіографом Симеоном Метафрастом (X ст.), деякі твори цього письменника певною мірою запозичують романну топіку, спільну і для роману і для агіографічних творів [5]. Ця обставина дозволяє використовувати творчу спадщину Афінаїди для розгляду важливих особливостей візантійського роману і пізнішого справді народного епосу – насамперед таких поем як "Ахіллеїда" та "Дігеніс Акріт" [6, ч.2, с. 23, 102]. Але вирішення важливішої в теоретичному відношенні проблеми співвідношення пам'я-ток агіографічної (житійної) літератури і середньовічного (як візантійського так і західного) роману, започатковане в деяких наукових працях [4, 5], потребує окремого і більш детального розгляду.

Джерела та література

1. Императрица ЕВДОКИЯ (Афинаида). О Святом Киприане / Статья и пер. М.Е.Грабарь-Пассек //Памятники византийской литературы IV-IX веков – Мос-ква: Наука, 1968. – С. 134-137.
2. EUDOCIAE AUGUSTAE carminum reliquiae / Ed. A.Ludwich – Leipzig: Teubner, 1897. – P. 11-79.
3. фон Альбрехт, Михаэль. История римской литературы от Андроника до Боэция – Т.1 – Москва: ГЛК, 2002.
4. Мейендорф Иоанн, протоиерей. Введение в святоотеческое богословие – Клин: Христианская жизнь, 2001.
5. Павленко Л.В. Полікрат, Метіох, Парфенопа: античний і середньовічний розвиток романного сюжету // Іноземна філологія – Львів, 1990 – Вип.99. – С. 90-98.
6. Павленко Л.В. Византийская литература: книга для учителя. – Т.1-2 – Симферополь: Библиотека Таврика, 2003-2005.
7. Попова Т.В. Античная биография и византийская агиография // Античность и Византия: сб. исследований – Москва: Наука, 1975. – С. 218–265.
8. Фрейберг Л.А. Античное литературное наследие в византийскую эпоху // Античность и Византия: сб. исследований – Москва: Наука, 1975 – С. 5-52.
9. Bevegni, Carlo. Nota a Eudocia "De Santo Cypriano" // Sandalion, 1981, vol.4, p.183-189.
10. Cameron, Alan. The Empres and the poet: paganism and politics at the court of Theodosius // Yale classical Studies, 1982, vol. 27, p. 217-289.
11. Gregorovius F. Athenais: Geschichte einer byzantinischer Kaiserin – Leipzig: Teubner, 1892.
12. Pignani, Andriana. Il modelo omerico e la fonte biblica nel centone di Eudocia imperatrice // Κοινωνία**,** 1985, τ. 9, σ. 33-41.
13. Δετοράκης, Θεοχάρης. Βυζαντινή φιλολογία, τ. Α΄– Ηρακλείο, 1995.

Полховская Е.В., Бондаренко Л.В.

ЭВОЛЮЦИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ДРАМЫ ТОМА СТОППАРДА В ЛИТЕРАТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Возникновение жанра интеллектуальной комедии или комедии идей *("play of ideas")* связывают с именем выдающегося английского драматурга Бернарда Шоу (1856–1950), последователя новой драмы Генриха Ибсена (*Henrik Ibsen 1828-1906*).

Французский поэт и философ Пол Валери (1871–1945) однажды заявил, что после «Божественной комедии» Данте и «Человеческой комедии» Бальзака настало время «*интеллектуальной комедии*», отражающей трансформацию мировоззрения и образа мыслей человека [1]. Замечание французского мыслителя оказалось пророческим, а термин «интеллектуальная комедия» или, в более широком смысле, «интеллектуаль-